

XVIII.-XX. YÜZYILLARDA TARİHİ AZERBAIJAN TOPRAĞI - İREVAN HANLIĞI'NIN ARAZİSİNE ERMENİLERİN GÖÇ ETTİRİLME POLİTİKASI

Şöhret MUSTAFAYEV*

ÖZET

Makalede XVIII.-XX. yüzyıllarda tarihi Azerbaycan toprağı olan - İrevan Hanlığı'nın arazisine Ermenilerin göç ettirilmesi politikasından ve aynı zamanda bu politika sonucunda yerli Azerbaycan Türklerine karşı hayata geçirilen toplu katliamlardan bahsedilmiştir. Tarihi Azerbaycan topraklarını işgal etmeye can atan ve bu topraklarda kendi çıkarlarını her zaman temin etmek niyetinde olan Çarlık Rusya'nın işgalci politikası sonucunda dünyanın çeşitli yerlerinden, özellikle İran ve Osmanlı devletlerinin arazisinden Azerbaycan'a Ermenilerin göç ettirilme politikasının ayrıntıları tahlil edilmiştir. Makalede çeşitli kaynaklara dayanılarak Çarlık Rusya'nın o dönemlerde bölgenin büyük güçleri sayılan İran ve Osmanlı devletleri ile yürüttüğü savaşlar sırasında ve savaşlardan sonra Ermenilerle olan ortak faaliyetleri aydınlatılmaya çalışılmış ve aynı zamanda kendi bağımsızlığını koruyarak Ermenilerin İrevan Hanlığı arazisine göç ettirilmesinin karşısına geçilmesi amacıyla İrevan hanlarının Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin tarihinden bahsedilmiştir. İrevan hanlarının yabancı işgalcilere karşı mücadelede Osmanlı sultanları ile yarışmalarına da makalede zaman zaman yer verilmiştir.

1 Ekim 1827 tarihinde İrevan Hanlığı'nın işgalinden itibaren XX. yüzyılın sonlarına kadar geçen bir devirde İrevan ve çevresinde yapılan demografik sayım sonuçları tarihi belgelerle gösterilmeye çalışılmış ve son iki yüz yılda hayata geçirilen asimilasyon politikası sonucunda Azerbaycan'da yaşanan gerçekler ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İrevan Hanlığı, Azerbaycanlılar, Ruslar, Osmanlı, İran, Ermeniler.

* Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, AZERBAIJAN, shohrat_m@yahoo.com

THE POLICY OF MAKING ARMENIANS EMIGRATE INTO THE ERIVAN KHANETE WHICH WAS A HISTORICAL TERRITORY OF AZERBAIJAN IN THE 18th - 20th CENTURIES

ABSTRACT

This article is about the policy applied to Armenians who were forced to emigrate into the Erivan Khanate which is a historical territory of Azerbaijan in 18th - 20th centuries and also the massacre implemented against the native Azerbaijani Turks as a result of this policy. The details of the Armenian-emigration policy from various parts of the world especially from the territories of Iran and Ottoman to Azerbaijan in the consequence of the occupying policy of Tsarist Russia who is eager to occupy historical Azerbaijani territory and intending to afford advantage on this territory have been analyzed in this article. Based on the various sources in this article, we have aimed to illuminate the activities of Tsarist Russia during the period of wars against Iran and Ottoman which were considered as great powers in the region and its collaborative activities with Armenians after the wars and also it has been discussed the history of the relations of Erivan khans with Ottoman State in order to move against the emigration of Armenians, by preserving independence, to the territory of Erivan Khanate. Generally the correspondences of Erivan khans with Ottoman Sultans during the battles against foreign occupants have also been mentioned occasionally in this article.

The demographic census results carried out around Erivan in the period covering the occupation of Erivan Khanate on October 1, 1827 until the end of 20th century have been tried to be proved by documentation and the facts occurred in Azerbaijan as a result of the assimilation policies of last 200 years.

Key Words: Erivan Khanate, Azerbaijanis, Russians, Ottoman, Iran, Armenians.

GİRİŞ

Makalede ilk olarak şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti'nin arazisine - XIX. yüzyılın başlarına kadar Ermenilerin göç ettirilme politikası ile ilgili devam eden tarihi süreç incelenmiş, ardından son iki yüz yıl zarfında tarihi Azerbaycan topraklarına aşamalı olarak Ermenilerin göç ettirilme politikasına ve eski Türk topraklarında Hristiyan Ermenilere ait devletin kurulması ile ilgili önemli tarihi olaylara değinilmiştir.

İlk olarak XIX. yüzyılın başlarına kadar Ermenilerin Güney Kafkasya'ya göç ettirilmesi ile ilgili tarihi dönemi araştırmak için, üzerinde yaşadığımız toprakların tarihine dikkat etmemiz oldukça önemlidir. Şöyle ki, tarihi kaynakları araştırırken Türklerin Kafkaslardaki varlığının milattan bin yıllar öncesine dayandığı belli olmaktadır. Ama bazı tarihçiler Azerbaycan Türklerinin bir millet olarak Kafkasya'daki varlığını Selçukluların Azerbaycan'a gelişi ile ilişkilendirmektedir ve Türklerin bu dönemlerde etnik unsura dönüştüğünü yazmaktadırlar¹.

Ancak Arap, Fars, Türk, Gürcü ve hatta Ermeni kaynakları incelendiğinde Türklerin Kafkasya'daki varlığının milattan üç bin yıl öncesine gittiği görülmektedir. Bunu birçok vakayinameler, eski taşların üzerindeki tasvirler ispatlamaktadır. Gürcü tarihçi Leonti Mroveli milattan önceki dönemlere ait vakayinamelerde de Türklerin Kafkasya'da varlığını ispatlayan delillere rastlanıldığını kendi eserlerinde yazmakta ve M.Ö. IV. yüzyıla ait vakayinamede yazılanları şöyle belirtmektedir: “Buntürkler diğer bir deyişle, Turanlılar Fars hükümdarı Keyhüsrev'i kendi hudutlarından kovup çıkarmak için Kaspi (Hazar) Denizi'nden Kura Nehri boyunca yukarıya yol alarak Mtsheta'ya 28.000 aile ile geldiler. Mtsheta Mamasahli ve bütün Kartvellerin, yani Gürcülerin müsaadesi ile Farslara karşı mücadelede onlara yardım edeceklerine dair vaatlerde bulunan Buntürkler Mtsheta'nın batısındaki bölgelere yerleştirildiler”².

Ama söylemek gerekir ki, son iki yüzyılda bazen yabancı ve Sovyet tarihçiler ezeli Azerbaycan topraklarında çeşitli etnik gruplara, özellikle de Ermenilere ait hayali “devletlerin” varlığını ispatlamaya çalışmış ve tarihin temelden çarpıtılması girişiminde bulunmuştur. Ancak her ne kadar yazılı kaynaklarda tarihi çarpıtma-ya çalışsalar da hiçbir zaman gerçekliği kuşku doğurmayan taş vakayinamelerin

1 Cevat Heyet, **Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü**, Ankara Üniversitesi, Ankara 2014, s. 429-447.

2 Leonti Miroveli, **Kartlis Tshovreba** (Gürcü Tarihi), Tiflis 1955, s. 35.

çarpıtılmasının mümkün olmayacağını unutmuşlardır. Şöyle ki, tarihte silinmesi mümkün olmayan kaynakları incelediğimizde son iki yüzyıl öncesine kadar Güney Kafkasya'da, eski Azerbaycan topraklarında Ermenilere mahsus devlet veya toplu şekilde varlığını sürdüren idarecilik usulünün bulunmadığı görülmektedir. Belirtilen tarihi olguları zaman zaman Ermeni tarihçileri de itiraf etmek zorunda kalmışlardır.

XX. yüzyılın başlarında Ermeni tarihçi B. İşhanyan yukarıda söylenenleri tasdik ederek yazmaktadır: “Ermenilerin esas vatanı Küçük Asya'dır, yani Rusya sınırlarının (XIX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'nın sınırlarına dahil edilen Azerbaycan toprakları - Ş. M.) dışında ve Güney Kafkasya'nın birkaç Ermeni köyü dışında son yüzyılda Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine gelmişlerdir”³. Diğer bir Ermeni bilim adamı A. M. Agopyan Ermenilerin tarihi hakkında şunları söylemektedir: “Bizim tarihimizde halk tamamen unutulmuştur. Biz, Ermeni köylüsünün nasıl yaşadığını bilmiyoruz. “Ağaları” ile nasıl bir ilişkilerinin olduğunu, ne yiyip ne içtiklerini, nasıl bir elbise giydiklerini bilmiyoruz. Biz Ermeni sanatçıların ne ile uğraştıklarını, Ermeni tacirlerin hangi ülkelerle ticari ilişki kurduklarını da bilmiyoruz. Bizim tarihimiz tüm bunlar hakkında susmaktadır. Bizim tarihimizde, hatta halkımızın en azametli gücü olan kadınlarımız hakkında da hiçbir bilgi yoktur. Böylece, bizim kuru tarihimiz tarihçiye çok az bilgi vermektedir. Evangelia'dan (kilise yazılarından) başka bizim eski edebiyatımız yoktur. Bizim eski edebiyatta yaşayış tarzlarımızın, adetlerimizin, anelerimizin, aile ve sosyal ilişkilerimizin tanımını yoktur”⁴.

Ermeni tarihçilerin kendi eserlerinde itiraf ettiği gibi XIX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'nın Azerbaycan topraklarını ilhak etme sürecinin başladığı döneme kadar Azerbaycan'ın eski arazileri olan İrevan, Karabağ ve Nahçıvan topraklarında Ermenilerin toplu halde yaşamalarına rastlanılmamıştır. A. M. Agopyan'ın eserinde de belirttiği gibi Kafkasya'da Ermeni tarihi Evangelia'dan ibaret olmuştur ki, bu da Ermeni Katolikosluğu'nun 1441 yılında Kilikya Siş'ten Azerbaycan Karakoyunlu Devleti'nin arazisi olan, XVIII. yüzyılda ise İrevan Hanlığı'nın sınırları içerisinde yerleşen Üçkilise'ye (Eçmiadzin) göç ettirilmesinden sonra başlamıştır. Ermeni Katolikosluğu'nun Karakoyunlu arazisine göç ettirilmesinden sonra Gregoryan Kilisesi'nin çeşitli araçlarla Azerbaycan Türklerine ait toprakları

3 <http://garabagh.net>.

4 Raffi, **Samvel**, İndo-European Publishing – 2014, s. 15-16.

ele geçirmesine ve zaman zaman Ermenilerin buraya göç ettirilmesine rağmen, Ermeniler Çukur-Seid (İrevan) bölgesinde sayı bakımından her zaman azlık teşkil etmişlerdir. XVI.-XVII. yüzyıl kaynaklarına dayanılarak yapılan araştırmalardan Safevi-Osmanlı savaşları döneminde İrevan bölgesinde yaşayan Azerbaycanlıların kendi öz yurtlarını toplu şekilde terk ederek komşu memleketlere sığındıkları belli olmaktadır. Böyle bir durumda fırsat kollayan Ermeni kilisesi boşalan toprakları uygun fiyatlardan alarak Osmanlı topraklarından toplu halde bu arazilere akın eden Ermenileri yerleştirmişlerdir. Yukarıda belirtilen hususlara ispat olarak Matendaran'da saklanılan 1687 yılına ait olan ve oldukça önemli belgede şöyle yazmaktadır: “Biz Ermeniler Azerbaycan Türklerine ait olan toprakları ya satın alıyor ya zapt ediyor ya sahibinin elinden çıkarıyor ya rüşvet vererek alıyor ya bahşiş gibi elde ediyor ve yahut da zorla ele geçiriyoruz”⁵.

1590 yılında Osmanlı sınırlarına dahil olan İrevan eyaletinde nüfus sayımı sırasında düzenlenen “Mufassal Defter”den (Ayrıntılı Nüfus Kayıt Defteri) Ermenilerin bölgeye yapay şekilde göç ettirilmesi politikası ile ilgili olarak bölgenin demografik durumu Ermenilerin yararına az da olsa değişmiştir ve Müslüman-Türk nüfusun sayısı azalarak yüzde 67.5'e düşmüştür. Azerbaycanlıların kendi tarihsel yurtlarından kovulduklarının ve yerine Ermenilerin göç ettirilme politikasının XVII.-XVIII. yüzyıllarda daha da hızlı bir şekilde yürütüldüğünün ve 1728 yılına ait “İcmal Defteri” bilgilerine göre ise Azerbaycan Türklerinin sayısının yüzde 61.2'ye kadar gerilediğinin altını çizmek gerekmektedir⁶.

Yukarıda belirtilenlerin yanı sıra, özellikle, Üçkilise Katolikoslarının XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Safevi-Osmanlı savaşlarının yaratmış olduğu karışıklığı azami ölçüde kullanmaya çalıştıklarının vurgulanması gerekmektedir. Onlar Müslüman-Türk topraklarında Ermeni devletinin kurulması yönünde Hristiyan faktörünü kullanarak Batı ve Rusya yönetimini ele almak için çeşitli vasıtalarla el atmışlardır. Bahsedilenlerle ilgili olarak Ermeni tarihçisi George A. Bournoutian yukarıda söylenenleri tasdik ederek şöyle yazmaktadır: “1660 yılında Ermeni tacirleri Çarlık Rusya'nın desteğini kazanmak için Çar Aleksey

5 Yağub Mahmudov vd., **İrevan Hanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakı 2009, s. 375-376.

6 Yağub Mahmudov vd., **İrevan Hanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakı 2009, s. 71-73.

Mihayiloviç'e (1645-1676) elmasla süslenmiş Taht hediye etmişlerdir (Taht halihazırda Kremlin Cephanelik Müzesi'nde sergilenmektedir.) Aynı zamanda George A. Bournoutian, İsrayel Ori adlı Ermeni din adamının 1677 yılında Avrupa'ya seyahat etmesini ve Ermenilerin İrevan bölgesine sahip olmaları için Avrupalıların desteğini temin etmek amacıyla çeşitli planlar düzenlediğini şöyle yazmaktadır: "Ori, Palatinatlı Prens Johann Wilhelm'e müracaat ederek eğer onlara yardım ederlerse, onların "Ermeni Krallığını" (*tarihi Azerbaycan topraklarında - Ş.M.*) kuracaklarını ve tahtta da onun oturmasına yardım edeceklerini bildirmiştir"⁷.

Tarihi Azerbaycan topraklarında "Ermeni devleti"nin kurulmasına Avrupa'nın destek vereceğine ümit besleyen Ori, geri döndüğünde diğer Ermeni din adamlarından umduğu desteği almamasına rağmen yeniden Avrupa'ya yüz tutmuştur. O, Avrupa'da Prens Johann Wilhelm'in aracılığıyla Viyana'da Kutsal Roma İmparatoru Leopold'la görüşmeye nail olmuş ve Ermenilerin planlarını ona bildirmiştir. İmparator Leopold Ori'nin planlarına ilgisiz kalmamış ve ezeleli Azerbaycan topraklarında Ermenistan devletinin kurulması için onlara Çarlık Rusya'nın daha etkili yardım göstereceğini bildirmiştir. Planlarını hayata geçirmekte son derece kararlı olan Ori, Avrupa'dan Çarlık Rusya'ya geçmiş ve 1701 yılında I. Petro'yla görüşmüştür. I. Petro (1682-1725) diğer taraftan Kafkasya'ya karşı özel planlarının bulunduğunu bildirmiş ve İsveç'le olan savaşını bitirdikten sonra bu planları hayata geçirmek için düşüneceğini ona vaat etmiştir⁸.

I. Petro'nun hakimiyeti döneminde Çarlık Rusya arazilerinin genişlendirilmesi ve sıcak denizlere inme politikası daha da geniş ivme kazanmıştır. Çar I. Petro bu amaçlarına nail olmak için ilk başta güneye doğru ilerleme politikasını hayata geçirerek etnik terkinin yüzde yetmişinin Azerbaycan-Türkleri olan arazilerin demografik durumunun değiştirilmesini zaruri hesap etmiştir. Bölgede bu politikasını gerçekleştirmesinin en uygun yolunun sekiz yüz yıl Türklerle birlikte yaşayan, ama Hristiyan olan Ermenilerin "yardımlarını" alması olduğunu I. Petro ve onun çevresindekiler çok iyi analiz etmişlerdir. XVIII. yüzyılda Çarlık Rusya bu politikasını hayata geçirmek için iki yönlü siyasi çizgiyi takip etmiştir: Birincisi, Kafkasya'da Müslüman Türkleri kendi öz yurtlarından çeşitli vasıtalar-

7 George A. Bournoutian, **Ermeni Tarihi**, Çev: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 187.

8 George A. Bournoutian, **Ermeni Tarihi**, Çev: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 187.

la başka yerlere göç ettirmek idi; İkincisi ise Ermenileri çeşitli vaatlerle Güney Kafkasya'nın Müslüman Türklerinden boşaltılan tarihi Azerbaycan topraklarına İrevan, Karabağ ve Nahçıvan'a göç ettirilmesi idi. XVIII. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'nın genişleme politikası I. Petro'nun 1738 yılında ilk defa yayınlanan vasiyetnamesinde de belirtilmiştir. Belirtilen genişleme planına Ermeni silahlı kuvvetleri de dahil edilmiş ve onların imkanları azami ölçüde kullanılmıştır. Çarlık Rusya'nın Ermenilere büyük bir coşkuyla destek vermesinin sebebi ise bugün olduğu gibi, eski Türk topraklarında "Büyük Ermenistan" hayallerini gerçekleştirmekten ibaret olmuştur. Ama unuttukları bir şey var idi ki, büyük devletler hiçbir zaman kendi tabiliğinde ilave bir güçlü devlet kurulmasına imkan vermezler. Böyle olduğunu da tarihi süreçlerin sonraki gidişatı da ispatlamıştır. Şöyle ki Çarlık Rusyası Ermenileri kendi planlarına dahil ederek onları azami seviyede kullanmış ve sonuçta "Büyük Ermenistan" hayallerinin hayata geçmesine imkan vermemiştir. Bunun yanı sıra Ermeniler Çarlık Rusya'nın desteği ile Türk dünyasını iki hisseye parçalayarak Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının arazisinde tampon "Ermeni vilayeti"nin oluşturulmasına nail olmuşlardır. Azerbaycan topraklarında "Ermeni vilayeti"nin oluşturulmasının ardından 2 milyondan çok Azerbaycan Türkü kendi yurt ve yuvalarını terk etmek zorunda kalmış, hayli kısmı Ermeni çeteleri tarafından öldürülmüş ve kaçarak canlarını kurtaranlar ise Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır⁹.

I. Petro'nun ölümünden sonra Çarlık Rusya'nın güneye doğru genişleme planının geçici olarak zayıfladığını ve 1762 yılında hakimiyete gelen II. Yekaterina (1762-1796) ile birlikte yeniden güçlendiğini belirtmek gerekmektedir. Doğal olarak II. Yekaterina kendi işgalci planları çerçevesinde Ermenileri unutmamıştır ve seleflerinin ettiği gibi onları her zaman genişleme planlarının merkezinde tutmuştur. 1768-1774 yılları Rusya-Osmanlı Savaşı dönemi General Suvorov'a "Ermenilerin istiklali" hakkında proje hazırlamasını emretmiştir. II. Yekaterina'nın Ermenilerle ilgili düşüncelerini destekleyen generaller ise çeşitli fikirlerle genişleme politikasında Ermenilerin konumunun pekiştirilmesine kendi armağanlarını vermekten çekinmemişlerdir.

Şöyle ki, 1783 yılında Prens Gregori Potyomkin II. Yekaterina'ya mektup yazarak bildirmiştir: "Fırsat bulduğumuzda Karabağ'ı derhal Ermenilerin dene-

9 Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906-1908, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1995, s. 11.

timine vererek Asya'da bir Hristiyan devleti kurmak için gerekenleri yapacağız.” Bu arada Karabağ'da yaşayan Ermenilerin Çar askeri birliklerine güvenerek 1789 yılında başlattıkları isyan, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın diyanetle bastırılmıştır. Bölgede Türk karşıtı tebligatı ile meşgul olan Ermeniler etnik çekişmeler çıkararak Çarlık Rusya yönetimine uydurma mektuplar yazmayı da ihmal etmiyorlardı. Mektuplarda Ermenilerin günahsız olduklarına inandırmaya çalışan Ermeni liderleri, etnik olarak ezildiklerini ve ezilmemeleri için kendilerine ait devletin kurulmasının gerekliliğinden bahsetmişlerdir. Halbuki arşiv materyalleri incelendiğinde tarihi dönem içerisinde Ermenilerin yazmış oldukları mektuplarda belirtilenlerin tamamen yalan olduğu ve tam aksine Azerbaycanlılara karşı etnik temizleme politikasını hayata geçirdikleri belli olmaktadır. Bu tür mektuplardan birisi aşağıdaki şekildedir: Üçkilise Katolikosu Osep Argotyan 1795 yılında II. Yekaterina'ya yazıyor: “Rusya'nın Müslüman komşuları olan Osmanlı Devleti ile İran arasında duvar olacak “Ararat Krallığı”nın kurulması gerekmektedir.” Bu tür faaliyetlerin devamı olarak 1796 yılında Sankt-Petersburg'da Osep Argotyan'ın ve Hovannes Lazaryan'ın başkanlığında Ermenilerle Çarlık Rusya'nın generalleri Suvorov ve P. G. Potyomkin arasında görüşme yapılmıştır. Görüşmede Ermeni temsilcilerinin teklifi ile Azerbaycan hanlıklarının arazisinde etnik azınlık olarak yaşayan Ermenilerin isyan etmelerinin temin edilmesi konusunda mutabakat sağlanmıştır. Diğer mutabakata göre ise, çeşitli bölgelerde isyan başlatan Ermeni birliklerinin birleşerek ve İrevan şehrini ele geçirecek “Ermenistan Krallığı” kurulması hakkındaki karar kabul edilmiştir. Aynı zamanda Argotyan ve Lazaryan'ın adına iki Ermeni okulunun açılmasına da karar verilmiştir ki, bu okullarda da kurulması planlanan Ermeni devletini idare edecek gençler yetiştirilecekti. Ama bu proje Çariçe II. Yekaterina'nın ölümü nedeniyle hayata geçirilememiştir¹⁰.

İlk bölümün sonu olarak çeşitli dönemlere ait arşiv materyalleri incelendiğinde eski Azerbaycan toprakları coğrafi açıdan stratejik konumda yerleştiği için tarihin tüm dönemlerinde büyük imparatorlukların savaş alanına dönüştüğü görülmektedir. Büyük askeri güce sahip olan imparatorluklar her zaman stratejik bakımdan önemli olan Güney Kafkasya'ya, özellikle, Azerbaycan'a sahip olmak istemişlerdir. Doğal olarak bu da Azerbaycanlıların ağır mahrumiyetlere uğramasına, toplu şekilde bir yerden başka yere göç etmelerine sebep olmuştur. Bu tür

10 Yaqub Mahmudov vd., **İrevan Xanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakı 2009, s. 291.

göçler, özellikle, Azerbaycan'ın batı eyaletlerinde Müslüman-Türklerin sayısının azalmasına sebep olmuş ve yukarıda da belirtildiği gibi Ermeni din adamlarının fırsatı kullanarak boş kalan arazilere Ermenileri yerleştirmesi ile sonuçlanmıştır. Ama XIX. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar Ermenilerin sayı itibariyle yine de söz konusu bölgede azınlıkta kalarak nüfusun dörtte birini teşkil ettiğini özellikle vurgulamak gerekmektedir.

XIX. yüzyılın başlarında Ermenilerin tarihi Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi politikası ve onlara ait devletin kurulması, ikinci döneminin başlangıcı kabul edilebilir. Şöyle ki XIX. yüzyılın 30'lu yıllarından önce nüfusun en az yüzde 65-70'ini Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu Batı Azerbaycan topraklarının (bugünkü Ermenistan) Çarlık Rusya'ya ilhakından sonra demografik durumu hızla Ermenilerin lehine değiştirilmeye başlanmıştır. Tarihi dönemin arşiv materyalleri, seyyahların anıları, Hristiyan misyonerlerin ve Ermeni din adamlarının yazıları bize söz konusu döneme ait tarihi süreçleri objektif esaslara dayandırarak tahlil etmeye olanak sağlamaktadır. 1.bölümde belirtildiği gibi II. Yekaterina'nın vefatından sonra Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'yı (Çar I. Pavel'in dönemi 1796-1801) sınırları içerisine dahil etmesi ile ilgili faaliyetleri geçici olarak yavaşladı. Ama 1801 yılında Çar I. Aleksandr (1801-1825) hakimiyete geldikten sonra Çarlık Rusya'nın güneye doğru genişleme faaliyeti yeniden canlanmaya başladı. Çarlık Rusya'nın genişleme planlarının merkezinde iki temel hedef durmaktaydı: 1. Sıcak denizlere inmek; 2. Müslüman Devletleri olan Gacar İran'ı ile Osmanlı Devleti arasında Hristiyan Ermeni nüfusun göç ettirilmesi ve tampon bölgenin kurulması idi. Çar I. Aleksandr iktidara geldikten sonra genişleme planını hızla hayata geçirmek için ciddi hazırlıklara başladı ve 1802 yılında Güney Kafkasya'da Rus ordusunun başkomutanı K. F. Knoring'in yerine Gürcü asıllı P. D. Sisianov'u getirdi¹¹.

Bu değişiklik kısa süre zarfında "kendi meyvesini" verdi ve 1801 yılında Gürcistan, 1803 yılında Car-Balaken ve 1804 yılında ise Gence Hanlığı Rusya'ya ilhak edilmiştir. Büyük güçlerin Azerbaycan toprakları uğrunda yaptıkları savaşın 12 Ekim 1813 tarihinde Karabağ'ın Gülistan köyünde Azerbaycan topraklarının ikiye bölünmesi ile sonuçlandığını belirtmek gerekmektedir. İrevan ve Nahçıvan hanlıkları istisna olmakla Aras Nehri'nin kuzey kısmı Çarlık Rusya'ya, güney kıs-

11 Yaqub Mahmudov vd., **İrevan Hanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakı 2009, s. 291.

mı ise İran'a birleştirildi. Azerbaycan'ın tarihi topraklarının bölüştürülmesinin birinci aşaması sona ermiştir. Fakat hem Çarlık Rusyası, hem de İran aralarında vardıkları mutabakat sonucu imzalanan Gülistan Barış Antlaşması'ndan tatmin olmamışlardır. Bu yüzden onlar fırsat düştükçe yeni araziler elde etme planlarını hayata geçirmek amacıyla zaman zaman İrevan ve Nahçıvan hanlıklarına baskın düzenlemiştir. 1826 yılında İran Güney Kafkasya'da Çarlık Rusya'nın askeri kuvvetlerinin başkomutanı General Aleksey Yermolov'un Gürcistan tarafından İrevan Hanlığına karşı başlattığı askeri müdahale planından ciddi derecede rahatsız olmuş ve karşı saldırıya geçmek için hazırlıklara başlamıştı. 1825 yılında Çar I. Aleksandr'ın ölümünü ve Dekabrist isyanının başlamasını fırsat bilen İran prensi Abbas Mirza 1826 yılında karşı saldırıya geçmiştir. Askeri operasyonlar sonucunda Gülistan Antlaşması ile Çarlık Rusya'ya ilhak edilen Kuzey Azerbaycan toprakları yeniden İran'ın denetimine geçmiştir.

Ama General Yermolov'un yerine Paskeviç'in getirilmesi ve İran'da nizami askeri komutanlığın bulunmaması savaşın sonraki gidişatını Rusların lehine değiştirmiştir. Sonuçta tarihi Azerbaycan toprakları ikinci defa bölünme ile karşı karşıya kalmıştır. Şöyle ki, 1828 yılının 10 Şubat tarihinde Azerbaycan halkının iradesi bir defa daha dikkate alınmadan eski Azerbaycan toprakları Aras Nehri sınır teşkil etmekle iki parçaya bölünmüş oldu: İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının arazisi de dahil olmakla Kuzey Azerbaycan Çarlık Rusya'ya, Güney Azerbaycan ise İran'a birleştirildi. Azerbaycan halkının tarihinde bin yıllar geçse de hatırlanacak olan Türkmençay Antlaşması'ndan sonra bölgeye bugün de bitmek bilmeyen çekişme ateşlerinin temelini atan Ermenilerin toplu göçleri başladı. Şöyle ki, Kuzeybatı Azerbaycan'ın yerli halkı olan Azerbaycan Türkleri çeşitli vasıtalarla kendi yurtlarını terk etmek zorunda bırakılmış, yerlerine ise ilk önce Aras'ın güneyinden İran'dan ve sonra ise Osmanlı Türkiye'sinden Ermeniler göç ettirilmiştir¹².

Genellikle, ister Gülistan Antlaşması, isterse de Türkmençay Antlaşması imzalandığında bölgenin yerli halkı olan Azerbaycan Türklerine hiçbir söz hakkı verilmemişinin belirtilmesi gerekmektedir. Türkmençay Antlaşması akdedildikten sonra Ermenilerin tarihi Azerbaycan topraklarına İrevan, Karabağ ve Nahçıvan'a göç ettirilmesi politikası başlatıldı. Göç politikasına Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesi ile yasal çerçeve kazandırılmaya çalışıldı. Antlaşmanın 15. maddesinde şöyle ifade edilmektedir: "Güney Azerbaycan'da yerleşen nüfus (Ermeniler kas-

12 Yaqub Mahmudov vd., **İrevan Xanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakı 2009, s. 351-352.

tedilmektedir - Ş.M.) istedikleri takdirde Rusya'ya göç edebileceklerdir ve bunlara ortam oluşturulacaktır"¹³.

Söz konusu maddenin Antlaşma'ya eklenmesinde Rusya'nın en zengin Ermeni ailelerinden biri olan Lazaryanlar (Elazaryanlar) ailesinin üyesi olan, 1815 yılında adına Moskova'da Ermeni koleji açılan¹⁴, G. D. Lazaryev (Lazaryan) ve Rusya'nın İran'daki büyükelçisi olan A. S. Griboyedov'un büyük rolü olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu maddenin sözleşmede yansımaları bulması Ermeni tarihçilerinin söylediklerinin aksine olarak Ermeniler Güney Kafkasya'ya özellikle tarihi Azerbaycan topraklarına 1828 yılında amaçlı bir şekilde göç ettirildiğini ispatlamaktadır¹⁵.

Göç ettirme politikası, Türkmençay Antlaşması'nın karşılıklı olarak onaylanmasından bir gün sonra, Çar I. Nikolay'ın 21 Mart 1828 tarihli fermanı ile İrevan ve Nahçıvan hanlıkları arazisinde "Ermeni vilayeti"nin oluşturulması zamanı başlamıştır.

Söz konusu dönemle ilgili meydana gelmiş olayları tahlil eden Rus bilim adamı Nikolay Şavrov kendi eserinde aşağıdakileri yazmaktadır: "Biz kolonileşmeye, Zakafkasya'ya (Transkafkasya'ya) Rusları değil diğerlerini yerleştirerek başladık. 1826-1828 yıllarındaki savaşlardan sonra, 1828-1830 yılları arasında iki yıl zarfında 40.000 İran Ermenisini ve 84.000 Türkiye Ermenisini, Gence ve İrevan vilayetleri ile Tiflis vilayetinin Borçalı, Ahaltsike (Akhaltsikhe) ve Ahalkeleki (Akhalkalaki) bölgelerinde en iyi devlet arazilerinin bulunduğu topraklara yerleştirdik. Yerleşmeler için 200.000 desyatın (yüzey ölçü birimi) devlet arazisi tahsis edilmiş ve 2 milyon Ruble değerindeki şahsi arazi Müslümanlardan satın alınmıştır. Gence'nin dağlık arazisi ve Göyçe Gölü sahiline Ermeniler yerleştirildi. Resmi olarak yerleştirilen 124.000 Ermeninin dışında gayri resmi yerleştirilenlerle birlikte 200.000'i geçmekte olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bu yüzyılın başında Transkafkasya'da 1,3 milyon olan Ermeninin 1 milyondan fazlası belli olunmuş resmi kaynaklarla tasdik edilerek bu arazinin yerli halkı olmamıştır, bizim tarafımızdan göç ettirilerek yerleştirilenlerdir"¹⁶.

13 <http://son.altayli.net>.

14 Halil Ersin Avcı, **Ermeni Meselesine Objektif Bakış**, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 92.

15 Yaqub Mahmudov vd., **İrevan Hanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakı 2009, s. 380.

16 Nikolay Şavrov, **Новая Угроза Русскому Делу в ЗаКавКазье: Предстоящая РасПроджа Мугени Инородцам** (Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazie: Predstoyashchaya Rasprodazha Mugani Inorodsam), Moskova 2011, s. 63.

Çağdaş Ermeni tarihçi G. A. Bournoutian ise Türkmençay Antlaşması'ndan önce Ermenilerin İrevan bölgesinde azınlık olarak yaşadıklarını tasdik ederek yazmaktadır: “Talebin (Ermenilerin göç ettirilmesinin - Ş.M.) yerine getirilmesinin Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesine dahil edilmesi ile, Aras Nehri boyunca hayata geçirilen bir nüfus değişimi başladı. Sonuçta 30.000'den çok Ermeninin büyük çoğunluğu İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının birleştirilmesi ile resmen 1828 yılında kurulan Rus “Ermeni vilayeti”ne yerleştirildi”¹⁷.

Yukarıda belirtildiği gibi Ermenilerin Güney Kafkasya'ya göç ettirilmesi politikasının projesi daha 1827 yılında A. S. Griboyedov'un başkanlığı ile hazırlanmıştı. Bu hazırlık süreci çerçevesinde aynı yılın mayıs ayında General Paskeviç politikasının başarı ile bitirilmesi için Ermeniler arasında nüfuz sahibi olan Lazaryev'i (Gazros Lazaryan'ı) hazırlık işlerine celp etti. O, 1827 yılının ekim ayının 19'unda Güney Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde dağınık halde yaşayan Ermeniler arasında göç ettirme politikası ile ilgili tebligat işini yürütmek için 13 Ekim'de Çarlık Rusya'nın askeri birlikleri tarafından zapt edilen Tebriz şehrinin komutanı tayin edilmişti¹⁸. Genellikle göç ettirme politikasına Lazaryev'in dışında diğer nüfuzlu Ermeniler de başkanlık etmişlerdir. Bunların içerisinde en faallerden biri de Katolikos Nerses Aşdaragetsi olmuştur. O, 1 Ekim 1827 tarihinde İrevan Hanlığı'nın işgalinden sonra kendini kral olarak görmüş, “büyük Ermenistan” hayallerinin gerçekleştiği zamanın geldiğini düşünmüştür. Ama Çarlık Rusya'nın bölgeyle ilgili planları onun düşündüklerinden çok farklı idi.

Şöyle ki Çarlık Rusya'nın planında “Büyük Ermenistan” devletinin kurulması yok, tampon bir Ermeni vilayetinin oluşturulması vardı. Planlanan bu politikayı anlayan Katolikos Nerses Aşdaragetsi General Paskeviç'in emirlerine karşı gelmeye başlamış ve kendine bağlı özel amaçlı askeri birlikler oluşturmuştur.

Doğal olarak Nerses'in bu faaliyetleri Çarlık Rusya'nın planları ile örtüşmemiş ve 1828 yılında I. Nikolay'ın emri ile o, sürgün edilmiştir. Katolikos Nerses'in sürgüne gönderilmesi “Büyük Ermenistan” devleti hayalleri ile yaşayan Ermenilerin ümitlerini söndürmüştür¹⁹. Güney Kafkasya'ya Ermenilerin göç et-

17 George A. Bournoutian, **Ermeni Tarihi**, Çev: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 193.

18 Yaqub Mahmudov vd., **İrevan Hanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakı 2009, s. 380-381.

19 Nurcan Toksoy, **Revanda Son Günler**, Orion Yayınları, Ankara 2012, s. 30.

tirilme politikasının ilk aşaması 1828 yılının 26 Şubat - 11 Haziran tarihleri arasında hayata geçirilmiştir. Boş vaatlerle Ermenileri inandırarak kendi yaşadıkları yerlerden, özellikle Urmiye, Hoy, Salmas hanlıklarından ve Kürtlerin çoğunluk teşkil ettiği Batı İran arazisinden göç ettirilmesini sağlamaya çalışan Lazaryev 30 Mart 1828 tarihinde Ermenilere müracaatında şöyle diyordu: “Orada (Kuzey Azerbaycan’da) siz Hristiyanların meskunlaştırıldığı yeni vatan elde edeceksiniz. İran’ın çeşitli eyaletlerine serpilmiş Hristiyanların bir yere toplandığını göreceksiniz. Acele edin! Zaman değerlidir. Yakında Rus orduları İran’ı terk edecek, bundan sonra sizin göç etmeniz zorlaşacak ve biz sizin tehlikesiz göç etmenizden sorumlu olmayacağız. Birazcık kayba maruz kalsanız da, kısa sürede her şeye nail olacaksınız, hem de ilelebet”.²⁰

Lazaryev, üç buçuk ay içerisinde Ermenilerin göç ettirilmesi ile ilgili hazırlanmış olduğu istatistiksel hesaplamasında 8249 Hristiyan - Ermeni ailesi İran’dan tarihi Azerbaycan toprakları olan İrevan, Nahçıvan ve Karabağ’a göç ettirildiğini, bunun da en az 40 bin kişi anlamına geldiğini belirtmektedir. O, göç ettirme işlerine Çarlık Rusya’nın hazinesinden 14000 Manat altın, 400 Manat gümüş para harcadığını kendi hesaplarında not etmiştir²¹.

Türkmençay Antlaşması’nın imzalanması ile Azerbaycan’ın kuzey topraklarını tamamen denetimi altına alan Çarlık Rusya’nın sıradaki hedefi Osmanlı Devleti idi. Doğal olarak Osmanlı Devleti de Çarlık Rusya’nın Güney Kafkasya’da güçlenmesinden rahatsız idi. Böyle olduğu takdirde Çarlık Rusya zaman kaybetmeden, yeni Ermenilerin Güney Kafkasya’ya toplu şekilde göç ettirilmesinin ilk aşamasının sonlanmasından üç gün sonra 1828 yılının Haziran ayının 14’ünde Osmanlı Devleti’ne karşı askeri operasyonlara başlamıştı. Çarlık Rusya’nın askeri birlikleri Balkan ve Kafkasya cephelerinden ilerleyerek birçok Osmanlı şehrini işgal etmiştir. Ruslar Doğu Anadolu’da Ermenilerin desteği ile Kars Kalesini ele geçirerek Erzurum’a kadar ilerlemişti. Savaş başlamadan önce Rusların Ermenilere özel imtiyazlar ve özerklik vaatleri vererek onlara yardımda bulunmayı teklif ettiklerini belirtmek gerekmektedir. Doğu Anadolu’da yaşayan Ermeniler ise, bu

20 Yaqub Mahmudov vd., **İrevan Xanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakı 2009, s. 386.

21 Yaqub Mahmudov, vd., **Tarixi adlara qarşı soyqırım**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakü 2006, s.97.

teklifi büyük bir sevinçle kabul etmiş ve Rus askeri birliklerine yardımları sayesinde Kars, Ahıska, Beyazıt ve Erzurum Kaleleri işgal edilmiştir²².

Savaş sonucunda Çarlık Rusya zafer kazanarak kendi iradelerine uygun 2 /14 Eylül 1829 tarihli Edirne Antlaşması'nın imzalanmasına nail olmuşlar. Edirne Antlaşması'nın maddeleri dolaylı olarak Azerbaycan halkının tarihinden de etkisiz bir şekilde geçmemiştir. Şöyle ki söz konusu Antlaşma'nın 13. maddesinde yazmaktadır: "İki devlet savaş sırasında, tavır ve hareketleriyle diğer tarafa katılmış olan tebaalarını tamamen affediyorlar ve bunlardan, istedikleri yerlere göçmek isteyenlere de 18 ay süre veriyorlardı"²³. Bu maddenin Antlaşma'da kendi yansımaları bulmasının birkaç sebebi olduğu görülür. Bunlardan birincisi, Kafkasya'da Müslüman dünyası ile sınır teşkil eden yeni bir Hristiyan devletinin kurulması için demografik durumun Hristiyanların lehine değiştirilmesi politikası idi. İkincisi ise, 1827 yılının 1 Ekim tarihinde İrevan Hanlığı'nın Çarlık Rusya'ya ilhakından sonra Çarlık Rusya Üçkilise (Eçmiadzin) Katolikosluğu aracılığıyla sadece Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin değil, aynı zamanda İngiltere'nin etkisi altındaki Irak'tan İran'a, oradan da Hindistan'a kadar ve sonuç olarak tüm dünya Ermenilerinin üzerinde etkisini artırması idi²⁴.

Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin Güney Kafkasya'ya, özellikle İrevan, Nahçıvan ve Karabağ'a göç ettirilmesi politikasının ikinci aşamasının başlangıcını General Paskeviç'in 10 Ekim 1829 tarihinde Çar I. Nikolay'a yazmış olduğu raporun tarihi ile kabul edebiliriz. Paskeviç kendi raporunda Erzurum ve Kars'ta yaşayan 10 bin Ermeninin Gürcistan ve "Ermeni vilayet"ine göç ettirilerek yerleştirilmesine dair izin istemektedir. Çok geçmeden Çarlık Rusya'nın Harp Bakanı Çernişev, Paskeviç'e imparatorun onun teklifini beğendiğini bildirir. Bundan haber tutan General Paskeviç derhal faaliyete başlayarak Ermenilerin göç ettirilmesi ve göç ettirilen Ermeni ailelerinin yerleştirilmesi işine başkanlık etmek için özel komite oluşturmuştur. Bu komitenin faaliyetini düzenlemek için 12 maddeden oluşan genel kurallar belirlemiştir²⁵. Doğal olarak Osmanlı Devleti'nin

22 Raffi, **Samvel**, İndo-European Publishing - 2014, s. 12.

23 <http://www.edirnetarihi.com>.

24 Kemal Beydilli **1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, C 13, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 407.

25 Yaqub Mahmudov vd., **İrevan Hanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakı 2009, s. 392.

kendi topraklarında dağınık halde yaşayan Ermenilerin toplanarak sınırlarına bitişik arazilerde toplu halde yerleştirilmesinden rahatsız olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bununla ilgili olarak Osmanlı Sultanı II. Mahmut (1808-1839) Ermenilerin göç ettirilmesinin önünü almak için onların tüm ihanetlerini bağışladı ve 17 Şubat 1830 tarihinde af fermanı yayınladı²⁶. Edirne Antlaşması'nın 13. maddesi ile öngörülen göç ettirme politikasının sonlandığı güne, yani 3 Nisan 1831 tarihine kadar resmi kaynaklara göre, 84.000 Ermeni, Osmanlı topraklarından göç ettirilerek İrevan, Nahçıvan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerine yerleştirilmişlerdir²⁷. Antlaşma'nın diğer koşullarına göre ise, Osmanlı Devleti İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının Çarlık Rusya'ya ilhakını resmen tanımıştır²⁸.

Hem İran hem de Osmanlı topraklarından Ermenilerin Batı Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi süreci zamanı General Paskeviç'in gösterişi ile Alman asıllı İvan İvanoviç Şopen tarafından 1829-1832 yılları içerisinde bölgenin dokümanter verilerine bağlı nüfus sayımı düzenlenmiştir. Nüfus sayımının yapıldığı tarihlerin bölgenin Çarlık Rusya'na ilhak olunması tarihi ile aynı zamanda gerçekleşmesi bölgede azınlık olarak yaşayan Hristiyan-Ermenilerin sayısının şişirildiğinin kuşku götürmez olduğu kanısına varmamıza gerekçe vermektedir. Ama Şopen'in düzenlediği istatistik hesaplaması dikkatli bir şekilde incelediğinde o, nüfus sayımı zamanı göç ettirme sürecinden önce bölgede dağınık halde yaşayan Ermenilerin sayısı ile ilgili tahriflere yol verse de sonuçta Ermenilerin azınlık olarak bölgede ikamet ettiklerini tasdik ettiği belli olmaktadır. Şöyle ki Şopen'in dokümanter verilere bağlı nüfus sayımının sonuçlarına göre göç ettirme politikasının başlangıcına kadar vilayette 81749 kişi Müslüman-Türk, 25151 kişi ise, Ermeni kaydedilmiştir. İlave olarak Şopen nüfus sayımında ayrı ayrı yerleşim yerleri üzere İran'dan 35.560 kişi, Türkiye'den ise, 21.666 kişi ve genellikle 10631 Ermeni ailesinin Azerbaycan'ın batı topraklarına yerleşim yerleri üzere yerleştirildiğini kaydetmektedir²⁹.

26 Kemal Beydilli **1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, C 13, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 407.

27 Nurcan Toksoy, **Revanda Son Günler**, Orion Yayınları, Ankara 2012, s. 29.

28 Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 57.

29 Yağub Mahmudov vd., **İrevan Hanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakı 2009, s. 399.

Tarihi dönemi araştırıldığında özellikle dikkat edilmesi gereken konu, Ermenilerin İrevan, Nahçıvan ve Karabağ'a göç ettirilmesi zamanı bölgenin yerli halkı olan Azerbaycan Türklerinin kendi yurtlarını terk etme zorunda bırakılmış olmalarıdır. 1828 yılından önce bölge nüfusunun yüzde 20'sinin Ermenilerden oluştuğu halde 1832 yılında yüzde 55.5'e yükseldiğini belirtmek gerekmektedir. Bunun karşılığında silahlı Ermeni çeteleri tarafından hayata geçirilen katliam ve takip politikasından canlarını kurtarmaya çalışan Azerbaycan Türkleri ise kendi yurtlarını terk ederek komşu Osmanlı ve İran devletlerine sığınmışlardır³⁰.

Ermenilerin Azerbaycan arazilerine göç ettirilme politikasının çeşitli dönemlerde de aşamalı bir şekilde gerçekleştirildiğini belirtmek gerekmektedir. Şöyle ki, son iki yüzyıl içerisinde söz konusu coğrafyada Ermeni birlikleri tarafından Azerbaycanlılara karşı belli amaca uygun bir şekilde hayata geçirilmiş (1905, 1918, 1948-1953, 1988-1994) etnik temizleme politikası sonucunda Azerbaycan halkı ağır mahrumiyetlere, milli facia ve meşakatlere maruz kalmıştır. Bölgenin demografik terkinin Hristiyan Ermenilerin lehine zorla değiştirilmesi süreci kah gizli ve açık tahribatlarla, kah da yapay olarak yapılan milli katliamlar ve savaşlar aracılığıyla yürütülmüştür. Böylesine bir politika sonucunda Azerbaycanlılar, günümüzde Ermenistan olarak adlandırılan araziden bin yıllar boyunca yaşadıkları yurt yuvalarından göç ettirilerek toplu katliam ve kıyımlara maruz kalmış, Azerbaycan Türklerine ait binlerce tarihi, kültürel anıt ve yerleşim yeri yıkılarak yerle bir edilmiştir³¹.

Ermeni birliklerinin vandalist davranışları ile ilgili tarihi gerçekler ister geçmişte, isterse de günümüzde bazen Ermenilerin kendileri tarafından da itiraf edilmektedir. Şöyle ki Ermeni Bolşeviklerinin liderlerinden olan O. A. Arutyunyan kendi anılarında 1905 yılı olayları hakkında şunları yazmaktadır: "1905 yılının başlarında Taşnakların silahlı askerleri Mavzeristler (mavzerciler) "Azerbaycanlıları öldüre bildiğin kadar öldür, yağmala" sloganları ile yok etme kampanyası başlatmışlardı. Taşnaklar Ermeni köylerine dağılarak katliam ko-nuşmaları yaptılar. Köylüleri ellerinde silah Ermenilerin "önurunu ve hayatını

30 Yaqub Mahmudov vd., **İrevan Xanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakı 2009, s. 399.

31 Şöhret Mustafayev "XX'nci Əsrdə Ermənilərin Azərbaycanlılara Qarşı Etnik Təmizləmə Siyasəti", **Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatiya Aləmi Jurnalı**, (dərgi), S 7, Bakı 2004, s. 117.

korumaya” çağırdılar, Ermeni nüfusunu Azerbaycanlılara karşı silahlandırmaya çabaladılar. Taşnak eşkiyaları; yağma yaptılar, sivil halkı öldürdüler, onların köylerini ateşe verdiler. Taşnaklar, silah-sursat konusunda hiçbir sıkıntı çekmemişler. Ermeni Piskoposları Horen ve Suren tarafından yetkili kılınan heyet Çarlık Rusya'nın Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov'un özel izniyle silahlandırılmışlardı. Taşnak Mavzeristlerin humbapeti (komutanı) Sumbat'ın Azerbaycanlıları nasıl da gaddarlıkla öldürdüğünü kıvançla Ermenilere anlattığının tanığı oldum³². Diğer bir Ermeni A. A. Lalayan ise, 1918-1920 yıllarında taşnak Ermeni birliklerinin Azerbaycanlılara karşı hayata geçirdikleri toplu katliamdan bahsederek kendi makalesinde şöyle yazmaktadır: “Taşnaklar 1918-1920 yıllarında Azerbaycanlı nüfusu yok etmeye çalışmıştır. İki yıllık hakimiyetleri döneminde taşnaklar Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıları öldürüyor, yağmalıyor ve köylerini, kasabalarını ateşe veriyorlardı. 1920 yılının Mayıs ayında “Müslümanlar bizim düşmanımızdır” sloganı ile Azerbaycanlıların meskunlaştığı köyleri bombaladı ve silahsız halkı katletti”³³. Arşiv materyallerinde de görüldüğü gibi, Ermenilerin kendileri bile Azerbaycanlılara karşı işledikleri kanlı cinayetlerinin ölçeğinin giderek genişlendiğini itiraf etmek zorunda kalmışlardır. 29 Mayıs 1918 tarihinde eski Azerbaycan toprağı olan İrevan şehri dahil olmakla 9.5 km²'lik arazide yabancı güçlerin desteğı ile Ermenistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra “Türksüz Ermenistan” politikasının daha geniş ölçek kazandığı inkar edilemez bir olgudur. Şöyle ki, 1918-1920 yıllarında Ermeni birlikleri tarafından Azerbaycanlılara karşı gerçekleştirilen toplu kıyımlar sonucunda 1916 yılında İrevan vilayetinde 373.582 Azerbaycanlı yaşadığı halde, 1920 yılının sonlarında ise, bu rakam 20 binden aşağı olmuştur³⁴. Aynı dönemde şimdiki Ermenistan arazisinde yaşayan 575.000 Azerbaycanlı nüfusun 565.000'i katledilmiş veya göç ettirilmiştir³⁵.

28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin çöküşünden ve Bolşeviklerin zaferinden sonra Sovyet Ermenistanı'nın Azerbaycanlılara karşı

32 O. Arutyunyan, “Vospominaniya” (Anılar), s.47.

33 A.A. Lalayan, **Контрреволюционная Роль Партии ДашнаКцутюн, Исторические Записки** (Kontrevolyutsionnaya rol partii Dashnaksutyun, İstoricheskie zapiski), S 2, Moskova 1938, s. 101.

34 Şöhret Mustafayev “XX'nci Əsrdə Ermənilərin Azərbaycanlılara Qarşı Etnik Təmizləmə Siyasəti”, **Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatıya Aləmi Jurnalı**, (dərgi), S 7, Bakı 2004, s. 117.

35 Yaqub Mahmudov, vd., **Tarixi Adlara Qarşı Soyqırım**, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Yayınları, Bakü 2006, s. 85.

sürülme politikası “dostluk” ve “beynelmilelcilik” perdesi altında devam ettirilmişdir. 1930-1937 yıllarında çeşitli bahanelerle, aslında ise, milli ve dini mensubiyetine göre 50 bine yakın Azerbaycanlı şimdiki Ermenistan’ın sınır bölgelerinden, ata yurtlarından Sibirya ve Kazakistan’a sürgün edilmişlerdir³⁶.

Ermenilerin bu türlü etnik temizleme ve bölgenin demografik durumunun değiştirilmesi politikasına hukuki çerçeve kazandırmayı da unutmadıklarının özellikle belirtilmesi gerekmektedir. Şöyle ki, Sovyet Ermenistanı yönetimi kendi seleflerinin devamı olarak totaliter rejimin “halklar dostluğu” sloganının perdesi altında Azerbaycan karşıtı politikasını devam ettirmekten el çekmemişlerdir. II. Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkmış durumu kullanan Ermeniler A. İ. Mikoyan’ın desteği ile SSCB Bakanlar Kurulu’nun 10 Mart 1948 tarihli 754 sayılı “Ermenistan SSC’den Azerbaycanlı nüfusun Azerbaycan SSC’nin Kura-Aras ovalığına göç ettirilmesi ile ilgili” kararı kabul ettirmeye nail olmuşlardır. İ. V. Stalin’in imzaladığı bu karar Azerbaycanlılar için beklenilmez darbe, açık baskı idi. Herhangi bir sebep gösterilmeksizin, aceleyle verilen bu kararda 1948-1950 yıllarında gönüllülük ilkesine dayanarak Ermenistan SSC’de yaşayan 100 bin Azerbaycanlı nüfus Azerbaycan SSC’nin Kura-Aras ovalığına göç ettirilmesi belirtilmekteydi. Karar incelendiğinde “gönüllülük” ifadesinin karara kasıtlı olarak yazıldığı ve Ermenilerin üstünlük teşkil ettiği SSCB Bakanlar Kurulu’nun vermiş olduğu etnik temizleme hakkında siyasi karar olduğu belli olmaktadır. Kararın asıl amacı ise tarihi Azerbaycan topraklarının, şimdiki Ermenistan arazisini Azerbaycan-Türklerinden temizlemek ve Ermeni nüfusun üstünlüğünü temin etmektir. Karara göre 1948 yılında 10 bin, 1949 yılında 40 bin, 1950 yılında ise 50 bin Azerbaycanlının göç ettirilmesi öngörülmekteydi. Kabul edilen kararın 11. maddesinde açıkça şerh edilmiştir: “Ermenistan SSC Bakanlar Kurulu’na Azerbaycanlı nüfusun Azerbaycan SSC’nin Kura-Aras ovalığına göç ettirilmesi ile ilgili olarak onların boşalttıkları yapı ve konutların dışarıdan Ermenistan’a gelen Ermenileri yerleştirmek için kullanılmasına izin verilsin.” İster tarihimizin yakın geçmişine ait olan bu olayların canlı tanıklarından, isterse de arşiv belgelerinden elde ettiğimiz bilgilerden 1948 yılında Ermenistan SSC’den Azerbaycan SSC’ye 34.382 kişinin göç ettirildiği belli olmaktadır. Genel olarak ise 1948-1953 yılları-

36 Röşen Mustafayev vd., **Преступления Армянских Террористических И Бандитических Формирований Против Человечество (XIX-XIX vv)** (Prestupleniya armyanskikh terroristicheskikh i banditicheskikh formirovaniy protiv chelovechestvo (XIX-XIX vv.), Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Yayınları, Bakü 2002. s. 127-128.

rında Ermenistan SSC'den 100 binden fazla Azerbaycanlı tarihi topraklarımızdan zorla sürgün edilmiştir. İ. V. Stalin'in ölümünden sonra göç ettirme politikası durdurulmuştur. 1948-1953 yıllarında tarihi yurtlarından Kura-Aras ovalığına zorla göç ettirilmeye maruz kalan on binlerce Azerbaycanlının akıbetinin hüznünlü olduğunu belirtmek gerekmektedir. Şöyle ki, göç ettirilenlerin üçte biri iklim koşulları uygunlaşmadığından ve aynı zamanda sıradan yaşam koşulları bulunmadığından açlık ve hastalıktan can vermişlerdir³⁷.

Azerbaycanlıların kendi öz topraklarından zorla göç ettirilmesi dışarıdan gelen Ermenilerin o topraklarda yerleştirilmesi amacını taşımamış, aksine Taşnakların arzuları olan tek uluslu Ermenistan devleti kurmak politikasının sonucu olmuştur. Ama tam olarak 1948-1953 yıllarında bunu başaramamışlardır. 50'li yılların başlarında kendi niyetlerine nail olamayan Ermeniler yine aynı yılların sonlarında çalışmalarını hızlandırdılar. Bu aşamanın karakteristik yönü görünürde "beynelmilecilik" ve "halklar dostluğu" sloganlarını ileri sürerek Azerbaycanlıların Ermenistan'da yaşam ve gelişim olanaklarının el altından sınırlandırılmasıdır. Entelektüel güçlere ve aydın kesime karşı yapılan manevi terör ilk olarak ülkede o döneme kadar mevcut olan yüksekokulların, teknik okulların, basın kuruluşlarının toplu şekilde tasfiye edilmesiyle kendini açık şekilde göstermiştir. 30'lu yıllarda H. Abovyan adına Yerevan Pedagoji Enstitüsü'nün dört fakültesinden (Azerbaycan dili ve edebiyatı, tarih, coğrafya, fizik ve matematik) oluşan Azerbaycan bölümünün tam zamanlı ve yarı zamanlı eğitim veren şubeleri kapatılmıştır. Bunun yerine 1955'te 25 kişilik Azerbaycanlı grubu oluşturulmuştur. Ermenistan'da öğretmen kadrolarının hazırlanmasında önemli rol oynayan, 1925 yılında teşkil edilmiş Yerevan Azerbaycan Pedagoji Teknik Okulu buna büyük gereksinim duyulduğu halde tasfiye edilip Azerbaycan SSC'nin Hanlar ilçesine taşınmıştır³⁸.

Manevi terörün somut sonuçları şunlardır: Her yıl Ermenistan'da Azerbaycan dilinde eğitim veren okulların ortalama hesapla verdiği 500 mezun kendi eğitimlerini devam ettirmek için ülkede olanak olmadığından başka cumhuriyetlerin,

37 Şöhret Mustafayev "XX'nci Əsrdə Ermənilərin Azərbaycanlılara Qarşı Etnik Təmizləmə Siyasəti", **Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatiya Aləmi Jurnalı**, (dərgi), S 7, Bakı 2004, s. 121.

38 Şöhret Mustafayev "XX'nci Əsrdə Ermənilərin Azərbaycanlılara Qarşı Etnik Təmizləmə Siyasəti", **Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatiya Aləmi Jurnalı**, (dərgi), S 7, Bakı 2004, s. 121.

özellikle Azerbaycan'ın yüksekokullarına gitmek zorunda kalmıştır. Sıradaki sonucu başka yüksekokullarda eğitim gören genç uzmanların, işle temin edilmedikleri için yeniden Azerbaycan'a dönmesi ve tamamen Azerbaycan'a yerleşmek zorunda kalmasıdır. Böylece, Batı Azerbaycan topraklarından Azerbaycan'ın çeşitli yerlerine Azerbaycanlıların yeni göçü başlamıştır³⁹.

60'lı yıllarda Azerbaycanlılar yeniden tarihin sınavına çekilir olmuştur. Ermeni taşnaklarının “denizden denize büyük Ermenistan” niyeti sönmemekteydi. Ama bu zaman Tanrı Azerbaycan halkına yardımcı olmuş, sürekli mücadeleler alevinden alını açık, yüzü ak çıkan, o zamanki Ermeni asıllı yöneticilere karşı aklı, siyasi çevikliği ve zekası ile mücadele edebilecek büyük şahsiyet Haydar Aliyev Azerbaycan'da hakimiyete gelmiştir. 1969 yılında Haydar Aliyev'in Azerbaycan SSC'nin yöneticiliğine geçmesi Ermeni taşnaklarının Azerbaycan halkına karşı gerçekleştirmek için hazırladıkları planları alt üst ettirmiştir. 60'lı yıllarda gizli faaliyet gösteren Ermenilerin “Karabağ hareketi”nin ipliği pazara çıkarıldı. O zaman SSCB Savcılığının Sorgulama Genel Müdürlüğü Başkanı'nın Birinci Yardımcısı V. İ. İlyuhin röportajında “Karabağ Harekatının tarihi hakkında kesin bilgi vermektedir: “Biz Karabağ hareketinin sorgulanması ile çok derinden ilgilendik. Bu bilinen hareketin faaliyeti bir çoğunun da anladığı gibi hiç de günahsız değildir.”

Haydar Aliyev'in ileriye görme kabiliyeti sonucunda Azerbaycanlılar için her zaman tehlikeli olan böyle bir kurum ifşa edilerek SSCB'nin önde gelenlerini “dostluk”, “beynelmilecilik” perdesi altında Azerbaycan halkına karşı gerçekleştirdikleri çirkin niyetlerden vazgeçmeye çağırmıştır. Tabii ki bu da üst yönetimde temsil edilen Ermeniperest Gorbaçev ve yandaşları tarafından olumlu karşılanamazdı. 1985 yılında dış ülkelerde faaliyet gösteren Ermeni lobilerinin yardımı ile SSCB yönetimine gelen Gorbaçev “Yeniden yapılanma” perdesi altında Sovyetler Birliği dahilinde etnik problemler oluşturmak amacı ile onun çıkarlarını tatmin etmeyen insanları sıkıştırmaktaydı. Tabii ki, süreçlerin içerisinde bulunan tek Azerbaycan Türkü olan Haydar Aliyev yönetimde temsil edilen Ermenilerin etkisi altına giren Gorbaçev'in Karabağ'da Azerbaycanlılara karşı yürüttüğü etnik temizleme politikasını kabul etmeyerek ona karşı mücadeleye başlamış ve buna göre de güçlü baskılara maruz kalmıştır. İşte sırf bu yüzden de 1988 yı-

39 Şöhret Mustafayev “XX'nci Əsrdə Ermənilərin Azərbaycanlılara Qarşı Etnik Təmizləmə Siyasəti”, *Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatika Ələmi Jurnalı*, (dərgi), S 7, Bakı 2004, s. 121.

linda Haydar Aliyev birkaç defa ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kalarak tuttuğu görevden uzaklaştırıldı ve aynı yılın şubat ayından itibaren Ermenilerin kronik toprak “hastalığı” yeniden nüksetti. Fırsat kollayan DKÖV'nin Ermeni milletvekilleri Gorbaçev'in “hayır duası” ile olağanüstü çağırılmış toplantıda Karabağ'ın Ermenistan SSC'ye birleştirilmesine dair kararı kabul etmişler.

Daha 1987 yılının Kasım ayında Ermeni akademisyeni Agambekyan Paris'teyken Fransa'nın “L'Humanite” (Hümanizm) gazetesine verdiği röportajda Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi konusunda Gorbaçev'e bir sunum ilettiğini bildirmiştir. Onun bu röportajından SSCB yönetiminin Dağlık Karabağ meselesinden artık bilgisinin bulunduğu anlaşılmıştır. Agambekyan kasıtlı olarak bu sırrı açıklamakla Ermeni diasporasını sıradaki adımı atmaya hazır olmaları konusunda bilgilendirmekte ve aynı zamanda resmi Azerbaycan'ın da bu konu ile ilgili tutumunu öğrenmek istemekteydi. Olayların sonraki gidişatı Ermenistan'ın tarihi topraklarımızın işgali için uluslararası destekçilerinin yardımı ile her bir ortama uygun faaliyet planı hazırladığını tasdik etmektedir. Hazırlanan faaliyet planının bir parçası olarak SSCB ve Ermenistan SSC yönetiminin kendi yurtlarından göç ettirilen Azerbaycanlılara yaşatılan insanlığa sığmayan vahşiliklerin her şekilde dünya kamuoyundan saklandığının belirtilmesi gerekmektedir. Yapılan vahşiliklere ve adaletsizliklere dayanamayan Azerbaycan halkı kararsız ülke yönetiminin ve Moskova yanlılarının yardımı ile kendilerinin insanlık dışı niyetlerini hayata geçirmek isteyen Ermeni milliyetçilerine karşı mücadele etmekteydi. Hak ve adalet arayan halk, haklı olarak Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıların güvenliğinin temin edilmesini, onlara özerklik verilmesini, eğer bu gerçekleşmezse, DKÖV'nun tasfiye edilmesini talep etmekteydi. Bundan korkuya kapılan Ermeniler 1988 yılının Kasım ayında Azerbaycanlı nüfusu Sovyet yöneticilerinin gözü önünde Ermenistan emniyet kurumlarının, ilçe yöneticilerinin faal katılımı ve yardımı ile kendi ata yurtlarından zorla kovdular, yüzlerce yurtaşımızı acımasızca katlettiler. Aralık ayının 1'inde ise neredeyse tüm Azerbaycanlılar bin yıllar boyunca yaşadıkları topraklardan, şimdiki Ermenistan'dan çıkarıldı⁴⁰.

Bu dönemde meydana gelen olayları kullanan Ermeniler çeşitli yöntemlerle hızlı bir şekilde silahlanmaya başladı. Ancak dönemin deneyimsiz yöneticileri ise kendi şahsi çıkarları için kendi öz yurtlarının savunmasına kalkan Azerbaycanlılara yalan vaatlerde bulunmaktaydı. İşte deneyimsiz politikanın sonucu olarak Ermeni

40 <http://www.karabakh.org>.

birlikleri 26 Şubat 1992 tarihinde Hocalı soykırımını yaptı, topraklarımızın % 20'sini işgal etti, yüz binlerce Azerbaycanlıyı yurt ve yuvalarından kovdu, binlerce kadını, ihtiyarı, çocuğu acımasızca katletti. Sonuç olarak 1 milyondan fazla Azerbaycanlı kendi yurt yuvalarını zorunlu bir şekilde terk ederek XX. yüzyılda tüm dünyanın gözleri önünde kaçkına dönüştüler. Bugün olduğu gibi 20 yıl önce de dünyada insan hak ve özgürlüklerinden bahseden devletler ve uluslararası kuruluşlar ise hiçbir etki gücüne sahip olmayan deklarasyonların dışında gerçek adımlar atmadılar⁴¹.

Son olarak yukarıda belirtilenler konusunda genelleme yaparak tarih boyu yalnız etnik mensubiyetine göre toplu katliam ve takiplere maruz kalan Azerbaycan halkının diğer halkların arasında asimilasyona maruz kalmadığını ve bugüne kadar kendi dilini, dinini, kültürünü ve milli mensubiyetini yitirmediğini ifade etmek isterim. Tarihin ağır sınavlarından alınının akıyla çıkmayı başaran Azerbaycan halkı, Ermeniler tarafından işgal edilmiş tarihi topraklarımızı Yüksek Başkomutan Sayın İlham Aliyev'in yönetimi ile eninde sonunda işgalden kurtaracağı ve tarihi adaletsizliğe son vereceği konusunda kendinden emindir.

41 Şöhret Mustafayev "XX'nci Əsrdə Ermənilərin Azərbaycanlılara Qarşı Etnik Təmizləmə Siyasəti", **Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatiya Aləmi Jurnalı**, (dərgi), S 7, Bakı 2004, s. 123.

KAYNAKÇA

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

LALAYAN, A.A., **Контрреволюционная Роль Партии Дашна Кцутюн, Историчес Кие За Пис Ки** (Kontrevolyutsionnaya rol partii Dashnaksutyun, İstoricheskie zapiski), S 2, Moskova 1938.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi 1906-1908, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1995.

HEYET, Cevat, **Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü**, Ankara Üniversitesi, Ankara 2014.

BOURNOUTIAN, George A., **Ermeni Tarihi**, Çev: Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2011.

AVCI, Halil Ersin, **Ermeni Meselesine Objektif Bakış**, Doğan Yayıncılık, İstanbul 2014.

Mc CARTHY, Justin, **Otoman Archives Yıldız Collection the Armenian Question**, İstanbul 1989.

BEYDİLLİ, Kemal, **1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, C 13, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

MİROVELİ, Leonti, **Kartlis Tshovreba** (Gürcü Tarihi), Tiflis 1955.

ŞAVROV, Nikolay, **Новая Угроза Русскому Делу в ЗаКавКазье: Предстоящая Распродажа Мугени Иностранцам** (Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazie: Predstoyashchaya Rasprodazha Mugani İnorodtsam), Moskova 2011.

TOKSOY, Nurcan, **Revanda Son Günler**, Orion Yayınları, Ankara 2012.

ARUTYUNYAN, O., **Vospominaniya** (Anılar).

RAFFİ, **Samvel**, İndo-European Publishing – 2014.

MUSTAFAYEV, Rövsen vd., **Преступления Армянских террористических и бандитических формирований Против человечество (XIX-XIX vv)** (Prestupleniya Armyanskikh Terroristicheskikh İ Banditicheskikh Formirovaniy Protiv Chelovechestvo (XIX-XIX vv.), Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Yayınları, Bakü 2002.

MUSTAFAYEV, Şöhret, “XX’nci Əsrdə Ermənilərin Azərbaycanlılara Qarşı Etnik Təmizləmə Siyasəti”, **Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin Diplomatika Aləmi Jurnalı**, (dərgi), S 7, Bakı 2004.

MAHMUDOV, Yaqub vd., **İrəvan Xanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakı 2009.

MAHMUDOV, Yaqub vd., **Tarixi Adlara Qarşı Soyqırım**, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Yayınları, Bakü 2006.

KORKODYAN, Zevan, **Sovet Ermənistanı Əhalisi 1831-1931**, Bakü 1985.

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://garabagh.net>

<http://www.edirnetarihi.com>

<http://www.karabakh.org>

<http://son.altayli.net>